

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2022, c. 8, s. 1: 321-350

İbâzî Tefsirlerde İ'câzü'l-Kur'an I'jâz al-Qur'an in İbâzî's Tafsirs

Fatih ALTUN

Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı. PhD
Student, Sakarya University, Faculty of Theology, Department of Tafsir,
Sakarya/ Turkey. fatihaltun25@windowslive.com.

ORCID: 0000-0002-8067-8000

Gökhan ATMACA

Doç. Dr., Öğr. Üyesi Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri,
Tefsir Anabilim Dalı Associate professor, Sakarya University, Faculty of Theology,
Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir

Sakarya, Turkey

gatmaca@sakarya.edu.tr

ORCID: 0000-0002-8672-3810

DOI: 10.47424/tasavvur.1085043

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 09 Mart / March 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 11 Mayıs / May 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Altun, Fatih - Atmaca, Gökhan. "İbâzî Tefsirlerde İ'câzü'l-Kur'an".

Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi 8 / 1 (Haziran 2022): 321-350.

<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1085043>

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz*

İslam alimleri; Kur'an'ın evrenselliğini, erişilmez üstünlüğünü ve ilahî kelimeler olduğunu ifade eden İ'câzü'l-Kur'an üzerinde önemle durmuşlar, yetiştikleri ortam ve ilmi birikimleriyle Kur'an'ın İ'câzını anlamaya çalışmışlardır. Bu konuda, İslam tarihinin erken döneminde teşekkül eden ve günümüzde varlığını devam ettiren İbâziyye mezhebine mensup müfessirler de çaba göstermişlerdir. Bu makalede İbâzî müfessirlerin İ'câzü'l-Kur'an'a yaklaşımlarının incelenmesi hedeflenmiştir. Bununla birlikte İbâzî tefsirlerde ve bazı Sünnî kaynaklarda İ'câz, mucize ve tehdîdin neler olduğu tespit edilmeye çalışılmış ve bu iki ekolün görüşlerinin kıyaslanması amaçlanmıştır. Araştırmanın sonucunda İbâzî müfessirlerin Kur'an'ın metin ve muhtevasıyla tehdîde bulunduğu, benzerinin meydana getirilemeyeceği ve kıyamete kadar geçerli bir mucize olduğu hususunda aynı kanaati taşıdıkları anlaşılmıştır. Ayrıca İbâzî müfessirlerle Sünnî âlimlerin İ'câzü'l-Kur'an'a bakış açılarının benzer olduğu görülmüştür. Bunun istisnası, İbâzî müfessirlerden Etfafeyiş'in tehdî ile halku'l-Kur'an arasında kurduğu ilişkidir. İbâzî ve Sünnî alimlerin görüşlerindeki benzerliğin çokluğu, İ'câzü'l-Kur'an'a tenzihi bir anlayışla yaklaşımları ve tefsir kaynaklarının aynı olmasıyla; görüşlerindeki farklılığın sebebi ise mezhebi düşüncenin etkisiyle açıklanabilir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İ'câzü'l-Kur'an, İbâziyye, Ehl-i sünnet, Tehdî.

Abstract

Islamic scholars have specially focused on İ'jâz al-Qur'an, which expresses the universality of the Qur'an, its inaccessible superiority and the divine character and they tried to understand İ'jâz al-Qur'an within the environment they grew up and with the knowledge they have. Some of the scholars who are trying to understand are the commentators belonging to the İbâziyya sect,

---

* Bu makale, Gökhan Atmaca danışmanlığında yazımı devam eden "İbâzî Tefsirlerde Kur'an İlimlerinin Genel Tahlili" adlı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. This article has been prepared on the basis of the doctoral dissertation titled "General Analysis of the Sciences of the Qur'an in İbâzî Tafseers" under the supervision of Gökhan Atmaca.

which was formed in the early period of Islamic history and continues to exist today. In this article, it is aimed to examine the approaches of Ibāzī commentators to i'jāz al-Qur'an. In addition, the purpose of the study is to determine i'jāz, miracle and tahaddī in Ibāzī tafseers and in some Sunnī sources and to prepare the ground for the comparison of the views of both thought systems on these issues. As a result of the research, it has been understood that Ibāzī commentators have the same opinion that the Qur'an has challenged with its text and content, nothing like it will ever be created and that it is a valid miracle until the Day of Judgment. Moreover, it has been seen that the Ibāzī commentators and Sunni scholars have similar perspectives on i'jāz al-Qur'an. The exception to this is the relationship established by Ettafeyyish, one of the Ibāzī commentators, between tahaddī and the creation of the Qur'an. The reason for the difference in their views can be explained by the influence of sectarian thought and similarity between the views of Ibazi and Sunni scholars, can be explained by their approach to the i'jāz al-Qur'an with a transcendentalist (tanzihī) understanding and the by fact that their tafseer sources are the same.

Keywords: Tafsir (Interpretation), I'jāz al-Qur'an, Ibāziyya, Ahl-i Sunnah, Challenge.

Giriş

Allah, insanlık tarihi boyunca onları doğru yola ulaştırma amacıyla peygamberler göndermiştir. Peygamberler, kendilerinin ilahî bir vazifeye görevlendirildiklerini ispat etmek için çeşitli mucizeler göstermişlerdir. Genellikle bu mucizeler, gönderildikleri toplumlar tarafından yaygın olan konularla ilgili olmuştur. Örneğin sihrin yaygın olduğu bir dönemde Hz. Musa'nın asası, yılanı dönüştürerek sihirbazları mağlup etmiş; tıbbın ilerlediği bir zamanda Hz. İsa, körleri ve sakatları iyileştirmiş, ölüleri diriltmiştir. Bunlar duyulara hitap eden hissî mucizelerdir. Bu sebeple geçmiş peygamberlerin mucizeleri evrensel olmamış, zamanlarındaki insanlarla sınırlı kalmıştır. Kendine has üslubu, belâgatı ve muhtevasıyla diğer kitaplardan ayrılan Hz. Muhammed'in Kur'an mucizesi, sürekli ve aklîdir. Arapçanın nazım-nesir, belâgat ve edebiyat açısından en parlak dönemini yaşadığı bir zamanda Kur'an, bu alanlarda onların

çok üstünde olduğunu ortaya koymuş, belâgat ve fesahatıyla meşhur edebiyatçılara, söz ustalarına meydan okumuştur.

Kur'an'ın hangi yönlerden meydan okuduğu ise âlimler tarafından farklı algılanmıştır. Bazıları Kur'an'ın lafzını esas alıp nazmını, fesahatını, belâgatını; bazıları manasını esas alıp muhtevasını ön plana çıkarırken; bazıları da her iki yönünü esas alıp Kur'an i'câzının benzersizliğine vurgu yapmışlardır. İ'câz konusunda söz söyleyenlerin görüşlerinde, yetiştikleri kültürel ortam ve uzmanlık alanları gibi faktörlerin yanı sıra mensup oldukları mezheplerin bakış açıları da etkili olmuştur. Hicrî üçüncü asrın başlarından itibaren tartışmalara konu olan i'câzü'l-Kur'an hakkında daha sonraki asırlarda müstakil eserler telif edilmiş, günümüzde de hem bizzat konuya hem de bu konuda âlimlerin görüşlerine yer veren makaleler kaleme alınmıştır. Kronolojik olarak tarih sahnesine ilk çıkan mezheplerden biri olan İbâziyye'nin yaklaşımı ise incelenmemiştir.

Klasik fırak eserlerinin çoğunda¹, modern araştırmaların² da bir kısmında İbâzîler, Hâricîler'in günümüzde varlığını devam ettiren tek kolu olarak yer almaktadırlar. İbâzî eserler ise Hâricî bir fırka olduklarını kabul eden açıklamalara yer vermemişlerdir.³ Sünnî kaynakların Hâricî, İbâzî kaynakların mu-

¹ Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Maḳâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfû'l-muşallîn*, nşr. Hellmut Ritter (Beyrût: Dâru'n-Neşr, 1426/2005), 102; Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Osman el-Huş (Kahire: Mektebetü İbni Sînâ, 1409/1988), 72; Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Abdülazîz Muhammed el-Vekil (Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1387/1968), 1/115.

² Ethem Ruhi Fırlalı, "İbâziyye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/256; T. Lewicki, "İbâziyya", *The Encyclopedia of İslâm New Edition*, ed. B. Lewis vd. (Leiden: Brill, 1986), 3/648; Yıldız, Metin. "Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi". *Kader* 16/2 (Aralık 2018), 315; Güven Ağırkaya, "İbâzî Tefsirlerde Hâricî İzler (Himyânu'z-Zâd Örneği)", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Aralık 2019), 581-582.

³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Saîd el-Ezdî el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. Seyyide İsmail Kâşif (Umân: Vizâratü't-Türâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfeti, 1400/1980), 2/422; Ferhât el-Ca'bîrî, *el-Bu'dü'l-hadârî li'l-akâdeti'l-İbâziyye* (b.y: Matba'atü'l-Elvânî'l-Hadîse, 1989), 54. İbâzîler, Hâricî ismine karşı çıkmışlardır. Fakat Hâricîlerin fırkalara ayrılmadan önceki zaman dilimini kapsayan kısmı için Hâricî ismini kullananlar da olmuştur. Mesela Eттаfeyyîş, Bakara Süresi üçüncü âyetin tefsirinde Hâricîleri "Ali'nin delaletine hurûc eden kimseler"

hakkime-i ūlâ (Ehl-i İstikâme) dedikleri grubun tahkîme⁴ karşı çıkması ve bir müddet birlikte hareket etmesi, her iki kaynağın ittifak ettiği husustur. İbâzîler'in Hâricîlerle ilişkilendirilmesinin temelinde de bu birliklilik yatmaktadır. Bu makalede i'câzü'l-Kur'an konusunun İbâzî tefsirlerde⁵ ele alınmış biçimi ve Sünnî eserlerle farkının olup olmadığı ortaya konmaya çalışılacak; konu i'câz, tehadî ve i'câz vecihleri başlıkları altında incelenecektir. Tefsirinin mukaddimesinde yaklaşık yüz yirmi sayfa ayırarak sistemli ve detaylı bir şekilde i'câzü'l-Kur'an konusunu ele alan Halîlî'nin görüşlerine ise ağırlık verilecektir.

1. İ'câz ve Mûcize Kavramlarının Anlamı

“Güç yetirememek, bir şeyi yapamamak, öne geçmek, bir şeyin arkası” anlamındaki 'a-ce-ze/ اعجز kelimesinden türetilen i'câz/ اعجاز sözlükte “aciz bırakmak” demektir.⁶ Terim olarak da “Kur'an'ın sahip olduğu dil ve muhteva

---

olarak nitelendirmekte, Harîcî-İbâzî ayrımı yapmadan tahkîme karşı çıkanları selefleri kabul etmekte ve ilk dönemler için de olsa Hâricî ismini kabul etmektedir. [Ettafeyyîş, *Himyân* (Mektebetü'ş-Şamile İbaziyye, Birinci cildine kitap ve pdf olarak ulaşamadığı için bu kaynaktan gösterilmiştir), 1/65.] Ayrıca Âl-i İmrân yüz altıncı âyetin tefsirinde Hâricîler hakkındaki hadisleri değerlendirerek onlara sahip çıkmaktadır. (Ettafeyyîş, *Himyân*, 4/208-212). Detaylı bilgi bkz. Ağırkaya, “İbâzî Tefsirlerde Hâricî İzler (Himyânü'z-Zâd Örneği)”, 578-602.

⁴ Hz. Ali ile Muâviye arasında gerçekleşen Sıffin Savaşı'nda, savaşın sonlandırılıp halifelik konusunun Kur'an'a göre çözülmesi için hakemlere götürülmesi olayıdır.

⁵ İbâzî tefsirleri genel bir değerlendirme ile kadim ve modern dönem şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Kadim dönemden günümüze ulaşan tefsirler şunlardır: Hûd b. Muhakkem, *Tefsîru kitâbillâhi'l-azîz*; Ebu'l-Havârî, *ed-Dirâye ve kenzü'l-gınâye*, Kindî, *Tefsîru'l-müyesser*. Ebu'l-Havârî'nin eseri ahkam âyetleriyle ilgili olduğu için i'câzü'l-Kuran konusuna yer vermemiştir. Detaylı bilgi için bkz. Hatice Teber, *Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî ve Tefsiri* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2014), 114. Kitap veya pdf olarak ulaşabildiğimiz ve çalışmamızda yer verdiğimiz modern tefsirler ise şunlardır: Ettafeyyîş, *Himyân* ve *Teyşîr*; Beyyûz, *fi Rihâbi'l-Kur'ân*; Halîlî, *Cevâhir*; Ka'bâş, *Nefhâtü'r-Rahmân*; Savâfî, *el-İbrîz*. Ağırkaya, İbâzî tefsirlerle ilgili müstakil bir çalışma yapmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Güven Ağırkaya “Hâricî ve İbâzî Tefsire Dair Bir Literatür Denemesi”, *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2019), 1313-1327.

⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, thk. Muhammed İvaz Mir'ab (Beyrut: Dâru İhyâit- Tûrâsi'l-Arabî, 2001), 1/219; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Ahmed Dâvûdî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1412/1992), 547; Ebü'l-Fazl Cemâlüddin

üstünlükleri sebebiyle muhataplarını benzerini getirmekten aciz bırakması" anlamına gelmektedir.⁷ İ'câz ve mûcize kelimeleri, Kur'an'da geçmemekte fakat "aciz" kökünden gelen fiil ve sıfat kalıpları "gücsüz bırakma, aciz kalma, Allah'ın âyetlerini yalanlama amacıyla yarışma" anlamlarında yirmi bir âyette ve toplamda yirmi altı kelime olarak yer almaktadır.⁸

Sünnî eserlerdeki i'câz kelimesinin bu tarifine benzer bir açıklamayı, Umân'ın halihazırdaki Diyanet İşleri Başkanlığı görevini yürüten Halîlî yapmıştır ve İbâzî müfessirler içerisinde i'câzın manasına değinen sadece Halîlî'dir. Ona göre sözlük ve terim manası arasında fark yoktur ve i'câz sözlükte "başkasına bir yönden üstün gelmedir ki mağlup olan galip olanın güç yetirdiğini yapmaktan aciz kalır" manasına gelir. Halîlî acizliği; zayıfın güçlü, güçlünün daha güçlü, daha güçlünün sıra dışı/şâz ve her şeyin Allah karşısındaki acizliği şeklinde kısımlara ayırmaktadır. İ'câzı terim olarak "peygamberlerin doğruluklarını ispatlamak için Allah'ın kendilerine verdiği ve yaratılanların gücünün erişemeyeceği olağanüstü işler" diye tarif etmektedir.⁹

Sünnî eserlerde, i'câz kelimesiyle aynı kökten gelen mûcize "Peygamberlerin doğruluklarını kanıtlamak için Allah'ın izniyle yaratılan ve hasımlarını, benzerini getirmekten aciz bırakan olağanüstü olay" anlamında tarif edilmektedir.¹⁰ Zürcânî (öl. 1367/1948), mûcizedeki asıl amacın sadece insanları aciz

---

Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrût: Dâru Sâdır, ts.), 5/370.

⁷ Muhammed Abdülazîm Zürcânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 2/354; Mennâ' Halîl Kattân, *Mebâhiş fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1421/2000), 265; Yusuf Şevki Yavuz, "İ'câzü'l-Kur'ân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24.12.2021).

⁸ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (b.y.: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1364), 446.

⁹ Ahmed b. Hamed el-Halîlî, *Cevâhiru't-tefsîr envârun min beyâni't-tenzîl*, (Saltanat-ı Uman: Vizâratü'l-Evkâf ve Ş-Şuûni'd-Dîniyye, ts.), 1/55.

¹⁰ Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhtâ*, thk. Muhammed Nu'aym el-Arkasûsî (Beyrût: Müessesetü'r-Risale, 1426/2005), 516; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1394/1974), 4/3; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebidî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.), 15/211; Kattân, *Mebâhiş* 265.

bırakmak olmadığını, bununla birlikte peygamberlik iddiasında bulunanın doğruluğunun hedeflendiğini belirterek mûcizenin ikna gücüne vurgu yapmaktadır.¹¹ Kurtubî (öl. 671/1273) de bir olayın mûcize sayılabilmesi için beşerin güç yetirememesi, olağanüstü olması, peygamberin göstermesi, meydan okuyanın isteğine uygun bir şekilde ortaya çıkması, mûcizenin benzerini hiç bir kimsenin getirememesi şartlarını taşıması gerektiğini söylemektedir.¹²

Kadim dönem İbâzî müfessirlerinden Kindî (öl. 1207/1792) ise mûcizeyi “peygamberlik iddiasında bulunan kimsenin özel olarak ilimle veya amelle harikulade bir şey getirmesi” olarak tarif etmektedir. Müşriklerin Hz. Peygamber’den mûcize istediklerini, Allah’ın da Kur’an’ı göndererek onları susturduğunu belirtmektedir. Kur’an’ı; mûcizelerin anası, en büyüğü ve sürekli olanı şeklinde nitelemektedir. İlmi, amelin aslı olarak görmekte ve ilmin derecesinin daha yüksek, etkisinin daha fazla olduğuna dikkat çekmektedir.¹³ Bu anlamda Kur’an’ın ilmî mûcize olduğuna atıfta bulunmaktadır. Kindî bu görüşlerini, Beyzâvî (öl. 685/1286) ile benzer ibarelerle dile getirmiştir.¹⁴

Modern dönem İbâzî müfessirlerinden Halîlî, Kurtubî’nin mûcize için ortaya koyduğu beş şartı zikrettikten sonra (Sünnî gelenekle benzer bir şekilde) peygamberlerin gönderildikleri dönemdeki koşullarla bağlantılı olarak mûcizelerinin farklılık gösterdiğini ifade etmektedir. Ateşe tapınılan bir zamanda ateşin Hz. İbrahim’i yakmayarak ona serin olması, ateşin yakma özelliğinin Allah tarafından kaldırıldığını ve yaratılmış olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda bu vakıada, ateşe ibadet edilemeyeceğine bir işaret vardır. Sihirbaz-

¹¹ Zürkânî, *Menâhil*, 2/354.

¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmîl-Kur’ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim Eттаfeyyiş (Kahire: Dâru’l-Kütübî’l-Mısıriyye, 1384/1964), 1/70-71.

¹³ Sa’id b. Ahmed b. Sa’id el-Kindî, *et-Tefsîru’l-müeyesser*, thk. Mustafa b. Muhammed Şerîfî, Muhammed b. Musa Bâbâ’ammî (Karâra: Cem’iyyetü’t-Türâs, 1418/1998), 2/323-324. Eттаfeyyiş de mûcizeyi Kindî gibi tarif etmekte; ilmi amelin aslı olarak görmekte ve ilmin etkisinin daha kalıcı olduğunu söylemektedir. Muhammed b. Yûsuf Eттаfeyyiş, *Himyanü’z-zâd ilâ dari’l-me’âd* thk. Abdu’l-hafız Şelebi (Saltanat-ı Uman: Vizâratü’t-Türâsî’l-Kavmî ve’s-Sekâfe, 1403/1983), 10(2)/134.

¹⁴ Nâsîrüddîn Ebû Sa’id Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâri’l-tenzîl ve esrâri’l-te’vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer’aşlî (Beyrut: Dâru İhyâi’l-Türâsî’l-‘Arabî, 1418), 4/43, 152.

ların mahir olduğu bir zamanda Hz. Musa'nın sihrin üstünde olağanüstü bir iş gerçekleştirmesi ve ziraatla ilgilenen halkın ekinlerinin beklemedikleri şekilde afetlerle zarar görmesi, onun doğruluğunu kanıtlayan delillerden sayılmıştır. Tıbbın ilerlediği bir dönemde Hz. İsa'nın mucizeleri beşerin güç yetiremeyeceği şekilde olağanüstü ve peygamberliğini doğrular niteliktedir. Halîlî, o dönemdeki Yahudilerin materyalist olup sadece maddeye ve sebeplere sarıldıklarını ifade eden Ebû Zehra'nın (ö. 1394/1974) görüşüne de yer vermektedir. Şöyle ki o günkü tıbbın üstünde hadiselerin cereyan etmesi ve Hz. İsa'nın babasız dünyaya gelmesi, Yahudilere; maddeye ve sebeplerin gücüne sarılmayı değil gayba imanın önemini anlatmaktadır.¹⁵

2. Tehaddî

Kur'an'ın ilâhî kaynaklı olduğunu kabul etmeyenlere, Kur'an'ın benzerini getirmeleri hususunda meydan okuyan âyetlere, tehdî âyetleri denilmektedir.¹⁶ Farklı sûrelerde yer alan tehdî âyetleri, sadece Mekke'de inen sûrelerle sınırlı kalmamış, Medenî sûrelerde de devam etmiştir.

Tehaddî âyetleri arasında çoktan aza doğru bir aşamanın olup olmaması, ihtilâflıdır. Âlimlerin çoğuna göre bu âyetler, çoktan aza doğru bir aşamayla indirilmiştir.¹⁷ İlk inen tehdî âyetinde,¹⁸ inkarcılardan, Kur'an'ın tamamının benzerini getirmeleri talep edilmiştir. İnkarcılar buna güç yetiremeyince Hûd Sûresi'nde¹⁹ Kur'an'ın on sûresine benzer sûre getirmeleri istenmiştir. İnkarcı-

¹⁵ Halîlî, *Cevâhir*, 1/55-59.

¹⁶ Fethi Ahmet Polat "Bir İ'câzü'l-Kur'an İddiası: Sarfe", *Marife* 3/3 (Kış 2003), 90; Mehmet Salmazzem, "Tehaddî Âyetlerinin Nüzûl Kronolojisine Dair Farklı Bir Yaklaşım", *Ekev Akademi Dergisi* 19/64 (Güz 2015), 116.

¹⁷ Ebû Abdillâh Bedrüddin Muhammed b. Bahâdir b. Abdillâh ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1376/1957), 2/110-111; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/4-5; Mustafâ Sâdık b. Abdirrezzâk b. Saïd b. Ahmed b. Abdilkâdir er-Râfî, *İ'câzü'l-Kur'an ve'l-belâgati'n-Nebeviyye* (Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabi, 1425/2005), 118-119; Zürkânî, *Menâhil*, 2/356-357; Salmazzem, "Tehaddî Âyetlerinin Nüzûl Kronolojisine Dair Farklı Bir Yaklaşım", 117-119; Enver Arpa, "İ'câzü'l-Kur'an Konusuna Farklı Bir Yaklaşım", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (2002), 85-86.

¹⁸ "Eğer doğru sözlü iseler onun benzeri bir söz getirsinler." et-Tûr 52/34.

¹⁹ "Yoksa 'Kur'an'ı kendisi uydurdu' mu diyorlar? De ki: Eğer doğru söylüyorsanız Allah'tan başka çağırabildiğiniz herkesi yardıma çağırın da siz de onun gibi uydurulmuş on sûre getirin!" Hûd 11/13.

lar buna da güç yetiremeyince, onlardan Yûnus sûresi'nde²⁰ benzer bir sûre getirmeleri talep edilmiş ve bir sûre isteği Bakara Sûresi'nde²¹ tekrarlanmıştır.²²

Tehaddî âyetleri arasında çoktan aza, zordan kolaya doğru bir aşamasının bulunduğu anlayışında bir sorun görünmektedir. Eğer böyle bir durum olsaydı meydan okumada söz konusu âyetlerin nüzul sırasına göre Kur'an'ın tamamının benzerini getirmekten bir sûresinin benzerini getirmeye doğru aşamalandırılması gerekirdi. Başka bir ifadeyle önce Kur'an'ın tamamının benzeri, sonra on sûresinin benzeri, sonra da bir sûresinin benzeri şeklinde çoktan aza doğru bir sıralaması bulunmalıydı. Fakat genel kabul gören nüzul sıralamasına²³ (Kasas Sûresi'nin nüzul sırası 48, İsrâ'nın 49, Yunus'un 50, Hûd'un 51, Tûr'un 76, Bakara'nın 92) uyulmadığı görülmektedir. Nüzul sırasına göre daha sonra nazil olan Hûd Sûresi'nde yer alan tehaddî âyetinde muarızlarından on sûre getirmeleri istenirken Hûd'dan önce nazil olan Yunus Sûresi'ndeki âyette bir sûre getirmeleri istenmektedir. Bir sûrenin benzerini getiremeyenler, doğal olarak on sûreyi hiç getiremezler.²⁴ Aşamadaki tertibi savunanlar, Mekkî sûreler içerisinde Medenî, Medenî sûreler içerisinde de Mekkî âyetlerin yer almasını, nüzul sıralanmasındaki sorunun çözümünde yöntem olarak kabul etmişlerdir. Fakat mezkûr âyetlerin nüzulüyle ilgili özel bir rivayetin bulunmaması, yönteme itirazları da beraberinde getirmektedir.²⁵

²⁰ "Yoksa 'Onu Muhammed uydurdu' mu diyorlar? De ki: Eğer iddianızda doğru iseniz, o zaman onun benzeri bir sûre de siz getirin bakalım; Allah'tan başka çağırabildiklerinizi de yardımınıza çağırın!" Yunus 10/38.

²¹ "Kulumuza indirdiğimiz kitaptan dolayı bir şüphe içinde iseniz onun benzeri bir sûre de siz getirin, Allah'tan başka taptıklarınızı da yardıma çağırın; eğer iddianızda samimi iseniz!" el-Bakara 2/23.

²² Bazı âlimler İsrâ seksen sekiz ve Kasas kırk dokuzu da tehaddî âyetlerine ilave ederek bunların toplam altı olduğunu belirtmişlerdir. (Salmazzem, "Tehaddî Âyetlerinin Nüzûl Kronolojisine Dair Farklı Bir Yaklaşım", 119.) Tehaddî âyetleri olarak zikredilen bu altı âyetten üç tanesi Kur'an'ın benzerini, bir tanesi on sûrenin, iki tanesi de bir sûrenin benzerini meydana getirme noktasında muarızlarına meydan okumaktadır.

²³ Mesut Okumuş, "Ulûmu'l-Kur'an", *Tefsir El Kitabı*, ed. Mehmet Akif Koç (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 366, diğer sıralamalar için bkz. 322-325; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 86-87.

²⁴ Okumuş, "Ulûmu'l-Kur'an", 366.

²⁵ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, (Beirut: Dâru's-Şurûk, 1412), 4/1861; Salmazzem, "Tehaddî Âyetlerinin Nüzûl Kronolojisine Dair Farklı Bir Yaklaşım", 118-120.

Seyyid Kutub (öl. 1966), tehadî âyetleri arasında nüzul kronolojisine uygun bir sıralamanın olmadığını ve olmasının da gerekmeceğini belirtmektedir. Ona göre Kur'an'ın ilahî kaynaklı olmadığını söyleyenler, Kur'an hakkında nasıl bir iddia ileri sürmüşlerse ve içinde buldukları durum nasıl meydan okumayı gerektiriyorsa cevap da ona göre Kur'an'ın tamamı, on sûresi veya bir sûresi şeklinde gelmiştir. Yani Kur'an, pratik ve belirli durumları gözetecek onlara cevap vermiş; iddianın miktarına değil, türüne odaklanmıştır.²⁶

İbâzî müfessirlerden sadece Eттаfeyyiş (öl. 1332/1914), tehadî âyetlerinin nüzul kronolojisine göre bir aşamayla indiğini açıkça savunmaktadır. Ona göre önce İsrâ Sûresi'nde müşriklerden Kur'an'ın tamamının benzerinin getirilmesi istenmiş, onlar bundan aciz kalınca Hûd Sûresi'nde on sûresinin benzeri istenmiş, bundan da aciz kalınca Yûnus ve Bakara Sûrelerinde bir sûrenin benzerinin getirilmesi istenmiştir. On sûreyle meydan okuyan Hûd Sûresi, Mushaf'taki tertibe göre daha sonra yer alsada nüzul bakımından bir sûreyle meydan okuyan Yunus ve Bakara Sûreleri'nden önce nazil olmuştur. Mantığın da bunu gerektirdiğini söylemektedir. Zira bir dirhem vermekten aciz olan birinden on dirhem talep edilemez.²⁷ Halen Cezayir'de yaşamını sürdüren İbâzî müfessirlerinden Ka'bâş, Hûd ve Yûnus Sûrelerinin nüzul tarihleri tam bilinmediği için âlimlerin ittifak edemediklerini ve farklı çözüm yolları denediklerini ifade etmektedir. Ona göre meydan okumaktan maksat, belirli sayıdaki âyet ve sûreden oluşan bir miktar değildir. Asıl kastedilen en azı olan bir sûreden başlayarak orta seviyedeki on sûrenin ve en yüksek sınır olan benzerinin getirilmesinde insanların aciziyetini ortaya koymaktır. Sonraki âyette "asla güç yetiremezsiniz" ibaresinin değil de "asla yapamayacaksınız" ibaresinin kullanılmasını, kendi tercih ettiği manayı desteklediğine ve onların denemekten bile aciz kaldıklarına delil göstermektedir.²⁸

Sünnî geleneğin önemli müfessirlerinden Seyyid Kutub ile İbâzî müfessirlerden Ka'bâş, meydan okuma âyetleri arasında çoktan aza doğru bir aşamanın olmadığını düşünmektedirler. Onlara göre tehadî âyetlerinde asıl

²⁶ Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, 4/1861-1862.

²⁷ Eттаfeyyiş, *Himyân*, 8(1)/166; a.mlf. *Teyşîru't-tefsîr*, thk. İbrahim b. Muhammed Talây (Cezayir: Dâru't-Tevfikîyye, 2011), 6/351.

²⁸ Muhammed b. İbrahim Sa'îd Ka'bâş, *Nefhâtü'r-Rahmân fi riyâzi'l-Kur'an* (Atf: Cem'ıyyetü'n-Nehza, 1424/2003), 1/58-59.

amaç nicelikten ziyade nitelik olarak Kur'an'ın benzerinin getirilemeyeceğidir. Kur'an'ın uydurulduğunu iddia edenlere karşı herhangi bir bölümünün uydurulmadığı anlamında bir meydan okumadır. Bu sebeple bir sûresiyle yapılan tahaddî ile on sûresi veya tamamıyla yapılan tahaddî arasında bir fark yoktur.

Tahaddî âyetleri arasında çoktan aza, zordan kolayca doğru kronolojik bir aşamanın varlığı, mantıksal çıkarıma dayanmaktadır. Önce Kur'an'ın tamamı, sonra on sûresi, sonra da bir sûresiyle meydan okunduğunu destekleyecek bir rivayet bulunmamaktadır. Söz konusu âyetlerin nüzullerinin de bu aşamaya göre nazil olduklarını teyit eden bir delil yoktur. Tahaddîde Kur'an'ın uydurulmuş olduğu iddiası, kaynağı hakkındaki şüpheler ve muhataplarının konumu belirleyici etken olmuştur. Bu manaya muvafık fikir beyan eden Seyyid Kutub ve Ka'bâş'ın görüşleri isabetli görünmektedir.

Tahaddî konusunda önemli hususlardan biri de meydan okunan muhataplar ve süredir. Hz. Muhammed dönemindeki inkârcılar "*Kendilerine âyetlerimiz okunduğunda, 'Duyduk duyduk! İstesek elbette bunun benzerini biz de söyleriz, bu eskilerin masallarından başka bir şey değil' dediler.*"²⁹ âyetinde de ifade edildiği gibi isteseler Kur'an'a benzer sözler söyleyeceklerini ileri sürmüşler fakat onları engelleyen bir sebep bulunmamasına rağmen bunu yapamamışlardır. Dönemin edipleri Kur'an'ın benzerini getirmekten aciz kaldıkları gibi sonraki zamanlarda da bu meydan okumaya cevap verilememiştir. Kur'an'ın edebî üstünlük yönü, Arap diline vakıf olanları ilgilendirirken muhtevası da aklıselim ve ilim sahibi olanları ilgilendirmekte; Kur'an, nazım ve manasıyla tüm çağlara tahaddîde bulunmaktadır.³⁰

Sünnî alimler gibi İbâzî müfessirler de tahaddînin kıyamete kadar geçerli ve bütün insanları kapsadığı konusunda ittifak etmişlerdir.³¹ Beyyûz (öl.

²⁹ el-Enfâl 8/31.

³⁰ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Sakr (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 8-9; Kattân, *Mebâhiş* 264-267; Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, 1/48, 3/1785; Yavuz, "*İ'câzü'l-Kur'ân*".

³¹ Ettafeyyîş, *Himyân* (Mektebetü'ş-Şamile İbaziyye), 1/169; İbrahim b. Ömer Beyyûz, *fî Rihâbi'l-Kur'ân*, thr. İsa b. Muhammed Belhâc (Karâra: Matbaatü'l-Arabiyye, 1430/2009), 1/225-126; Halîlî, *Cevâhir*, 1/59-60; Ka'bâş, *Nefehâtü'r-Rahmân*, 8/124-125, 10/221, 13/233;

1401/1981) dikkat çeken bir ifadeyle meydan okumayı dile getirmektedir. Ona göre sadece nüzul dönemindekiler değil, Hz. Adem'den kıyamete kadar bütün insanlar ve cinlerin ilk atasından kıyamete kadarkilerin hepsi toplansa asla benzerini meydana getiremezler. Üzerinden on dört asır gibi uzun bir zaman geçmesine, insanların pek çoğunun Kur'an'a düşman olmasına, Kur'an'ı yok etmeyi istemelerine ve her türlü vesileyi kullanarak alçaltmayı düşünmelerine rağmen Kur'an'ın meydan okuması karşısında, aciz kaldıklarını ifade etmektedir. Böyle bir şey gerçekleşmiş olsaydı mutlaka haberdar olunacağını ve karşı koyulacağını zikretmektedir. Kur'an, indirildiği zamandaki tazeliğini korumaktadır. Ne bir harf ilave edilmiş ne de eksilmiştir, Allah her nesle ve bütün zamanlara hitap etsin diye onu muhafaza etmektedir.³²

Halîlî, Kur'an'ın i'câzının akıl, nakil ve tarihle sabit olduğunu söylemektedir. Kur'an'ın sürekli meydan okumasına, benzerini getirme konusunda müşrikleri harekete geçirmeye çalışmasına, tahrik ve kıskırtmasına; on sûre, ardından sadece bir sûre getirmelerini talep etmesine rağmen belâgat ve fesahat ustaları olan müşriklerin yüz çevirmekten ve boyun eğmekten başka bir şey yapamadıklarını, oku ellerine alıp yayı gerdiklerini fakat bir türlü oku atamadıklarını belirtmektedir. Halîlî, aynı başlık altında Kur'an'ın her çağın taleplerine cevap verdiği de değinmektedir. Kur'an on dört asırdır çeşitli fikirlerin birbirini izleyen kasırgalarıyla sarsılmayan, dünya üzerinde parlayan yüksek bir fener olmuştur. Kur'an, birbirini takip eden bu asırların her neslinin sorunlarını çözen, susuzluğunu gideren ve hastalıklarına şifa veren özelliği ile hayret vericidir. Sanki her nesle aklının ve düşüncesinin ölçülerine, hayatının evrelerine ve çağının gereklerine göre yeni bir vahiy indirilmiştir. Kur'an, her toplum için yeniden biçilmiş bir elbise gibidir.³³

İbâzî müfessirler, "De ki: Yemin ederim, bu Kur'an'ın bir benzerini ortaya koymak için ins ve cin bir araya gelip birbirine destek olsa dahi onun benzerini ortaya koyamazlar."³⁴ âyetinin tefsirinde meydan okumada neden meleklerin değil de

İbrahim b. Nâsır b. Sâlim es-Savâfi, *el-İbrîz fî tefsîri kitâbillâhi'l-azîz* (b.y.:y.y., 1439/2018), 2/256.

³² Beyyûz, *Rihâbi'l-Kur'an*, 1/225-126. Ka'bâş da Beyyûz'la benzer ifadelerle kıyamete kadar geçerliliği ele almaktadır. Ka'bâş, *Nefehâtü'r-Rahmân*, 8/125.

³³ Halîlî, *Cevâhir*, 1/59-63.

³⁴ el-İsrâ 17/88.

cinlerin zikredildiğinin cevabını da aramaktadırlar. Eттаfeyyiş, insan ve cinlere verilen fesahat ve belâgat kudretinin meleklerle verilmediğini ve onların Kur'an'ı inkâr etme konumunda bulunmadıklarını dile getirerek cevaplamaktadır.³⁵ Beyyûz ile Ka'bâş da cinlerin zikredilmesinin sebebini fesahat ve belâgat ehli olan Arapların bu maharetlerini, cinlerden aldıklarıyla açıklamaktadırlar.³⁶

İbâzî müfessirlerden Eттаfeyyiş, tehdî ile halku'l-Kur'an arasında bir bağ kurmakta ve i'câzü'l-Kur'an'dan hareketle Kur'an'ın mahlûk olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre Kur'an mahlûk değil de kadîm/ezelî olsaydı, meydan okuması ve benzerini getirmekten aciz kalmalarını sağlaması doğru olmazdı. Çünkü acizlik, gücün yettiği alanda veya imkansızlığın bulunmadığı yerde meydana gelir. Aciz kalınacak veya güç yetirilecek bir durum olmadığı için kadîmin benzerini getirmek imkansızdır. Diğer bir ifadeyle i'câz, kadîmde değil ancak hâdiste/yaratılarda olur. Bu sebeple Allah, Kur'an'ı insanların kelâmının cinsinden yaratmış ve "benzerini getirin" diye meydan okumuştur. Fakat güç yetirebilme potansiyellerine rağmen insanlar, yine de kendileri gibi mahlûk olan Kur'an'ın belâgat ve fesahat açısından benzerini getirememişlerdir. Ayrıca Eттаfeyyiş; kelâmı, nefsi/kadîm ve lafzî olmak üzere ikiye ayıran ve kelâm-ı nefsiyi Allah'ın zatıyla kaim görüp Kur'an'ın manası itibariyle mahlûk olmadığını fakat harf ve seslerden teşekkül eden lafızlarıyla mahlûk olduğunu belirten Ehl-i sünneti eleştirmektedir. Ona göre kelâm-ı nefsinin varlığına, Kur'an'ın kelâm-ı nefsi olduğuna ve tilavet edilen lafızların kelâm-ı nefsinin tercümesi olduğuna ne aklî ne de naklî bir delil bulunmaktadır. Kur'an'ı, kelâm-ı nefsinin tercümesi olarak iddia etmeyi, gaybı taşlamak olarak nitelemektedir.³⁷ Kur'an'ın mahluk olduğu görüşü, kendi mezhebi İbâziyye'nin de görüşüdür.³⁸ Beyyûz, her ne kadar halku'l-Kur'an konusunda mezhebiyle aynı düşünceyi paylaşırsa da Eттаfeyyiş'ten farklı olarak kitapların içinde kalması ve üstü örtülmesi gereken ölü bir mesele olarak görmektedir. Tekrar gündeme getirerek ümmete zarar vermenin hiçbir anlamının olmayacağı

³⁵ Eттаfeyyiş, *Teyşîr*, 8/254.

³⁶ Beyyûz, *Rihâbi'l-Kur'ân*, 1/227; Ka'bâş, *Nefehâtü'r-Rahmân*, 8/125.

³⁷ Eттаfeyyiş, *Himyân*, 9(2)/336-337; a.mlf. *Teyşîr*, 8/252, 255.

³⁸ Ebû Ya'kûb Yûsuf b. İbrâhîm es-Sedrâti el-Vercelâni, *ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-'uqûl*, Sâlim b. Ahmed el-Hârisî (Maskat: Vizâratü't-Tûrâs ve's-Sekâfe, 1427/2006), 1/71-73.

kanaatindedir.³⁹ Ka'bâş da itikat alanındaki gaybî meselelerin Allah'a havale edilmesinin daha iyi olacağını söylemektedir. Zira dilsel kap, soyut hakikati, Allah'ın ilminde olduğu gibi açıklamakta yetersiz kalabilir.⁴⁰

3. Kur'an'ın İ'câz Yönleri

Kur'an'ın i'câzının çoğunlukla belâgat ve nazım kusursuzluğu üzerinde olduğu düşünülse de âlimler, Kur'an'ın i'câz yönlerine dair pek çok görüş ileri sürmüşlerdir. Bunlardan biri, dil ve üsluptur. Kur'an, Arap dili ve edebiyatında yer alan bütün sanatları en üstün seviyede kullanmış, fesahat ve belâgatin en güzel örneklerini sergilemiş, nazımının kusursuzluğuyla dikkat çekmiş, nesir ve şiire benzemeyen yepyeni bir üslupla hitap etmiştir. Bir diğer yönü, te'liftir. Kur'an yaklaşık yirmi üç yıllık zaman zarfında peyderpey indirilmiştir. Uzun bir zaman dilimine rağmen âyetler arasındaki uyum ve insicam Kur'an'ın i'câz örneklerindedir. Başka bir yönü ise, muhtevası ve ihtiva ettiği ilmi i'câzıdır. Vuku bulan sosyal olaylarla bağlantılı olarak nazil olmasına ve farklı pek çok konu içermesine rağmen muhtevasında çelişkinin bulunmaması, her seviyeden insana hitap etmesi, kâinatın oluşum ve işleyişiyle, insanın yaratılış ve toplumsal yaşayışıyla ilgili bilgiler içermesi, onun ilmi i'câzını ortaya koymaktadır. Kur'an'ın bu kadar geniş alanla alakalı bilgi vermesi, onun mucizelerindedir. Gaybtan haber vermesi de i'câz vecihlerindedir. Kur'an, insanların bilmedikleri konularda mazi, hal ve gelecekle ilgili haberler vermektedir. Önceki toplumlardan haber vermesi maziye,⁴¹ münafıkların iç dünyalarını gözler önüne sermesi hale,⁴² Bizanslıların savaşta galip gelmelerini bildirmesi istikbale örnek verilebilir.⁴³ Kur'an'ın Peygamber tarafından değiştirilememesi de bir diğer yöndür. Müşrikler; inançlarını, eylemlerini eleştirmeyecek, arzularına uyacak bir kitap getirmesini Hz. Muhammed'den istiyorlardı. Peygamberin Kur'an'ı değiştirmesi bir tarafa en küçük bir müdahalede bulunamayacağı kesin bir şekilde ifade edilmekte⁴⁴ ve bu yönüyle de

³⁹ Beyyûz, *Rihâbi'l-Kur'ân*, 17/421-423.

⁴⁰ Ka'bâş, *Nefehâtü'r-Rahmân*, 8/125.

⁴¹ Hûd 11/49.

⁴² el-Bakara 2/204.

⁴³ er-Rûm 30/1-5.

⁴⁴ Yunus 10/15, el-Hakka 69/44-47.

îcâzı ortaya konmaktadır.⁴⁵ Sarfeyi de îcâz vecihlerinden kabul edenler olmuştur. Mu'tezile âlimlerinden Nazzâm'a (öl. 231/845) ait olduğu belirtilen bu anlayışa göre dil ve üslup yönünden Kur'an'ın benzerini insanların getirmeleri mümkün olmakla birlikte bu gücü kullanmaları, Allah tarafından engellenmiştir. Sarfe nazariyesi, metin ve muhtevasıyla erişilmez üstünlüğe haiz Kur'an îcâzını, fesahat ve belâgatla sınırlandırdığı için eleştirilmiştir. Benzerinin getirilememesi Allah'ın engellemesine bağlıysa bu durum, Kur'an'da bizzat îcâz özelliği yoktur anlamını taşımaktadır ki bu da tenkit edilen hususlardan biridir. Ayrıca tehdâî âyetlerinde inkârcılara, Kur'an'ın benzerini getirme noktasında açıkça davet yapılması ve iradelerinin ellerinden alınmadığının belirtilmesi gerçeğiyle çelişmektedir.⁴⁶

Kur'an'ın îcâz yönleri arasında okuyanı ve dinleyeni usandırmaması, dinleyenin kalbine ürperti vermesi, kıraatinde daima bir tazelik ve yumuşaklığın bulunması, kolaylık ve zorluk gibi iki zıt özelliği bir arada cem etmesi, önceki kitapları açıklaması, son kitap olması, korunmasını bizzat Allah'ın üzerine alması, kelimeleri arasında sayısal bir uygunluğun bulunması gibi özellikler de sayılmıştır.⁴⁷ Ayrıca modern dönemde harflerin, kelimelerin ve cümlelerin birbiriyle uyumundan hareketle musiki açısından da Kur'an'ın îcâzına dikkat çekilmiştir.⁴⁸ Bu görüşlere yer vermemizin amacı, tarihi seyri içerisinde eserlerde îcâz vecihlerine yönelik yaklaşık olarak neler söylendiğini ortaya koyup İbâzî müfessirlerle karşılaştırma imkanı sağlamaktır.

⁴⁵ Kur'an'ın îcâz vecihleri için bkz. Bâkullânî, *İ'câzü'l-Kur'an*, 33-46; Zerkeşi, *el-Burhân*, 2/92-106; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/8-17; Râfîî, *İ'câzü'l-Kur'an*, 109-171; Zürkânî, *Menâhil*, 2/355-442; Kattân, *Mebâhiş* 269-271; Yavuz, "İ'câzü'l-Kur'an"; Nedim Yılmaz, *İ'câzü'l-Kur'an* (İstanbul: Fatih Yayınevi, 1984), 33-51; Hasan Haliloğlu, "Adudüddin İci ve Seyyid Şerif Cürcânî'ye Göre Kur'an-ı Kerim'in İcâzı (İ'câzü'l-Kur'an)", *Ağrı İslâmi İlimler Dergisi (AGİİD)*,7 (Aralık 2020), 85-89.

⁴⁶ Bâkullânî, *İ'câzü'l-Kur'an*, 29-31; Zerkeşi, *el-Burhân*, 2/94-95; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/7-8; Zürkânî, *Menâhil*, 2/444-445; Kattân, *Mebâhiş* 268; Polat "Bir İcâzü'l-Kur'an İddiası: Sarfe", 210-217; Yavuz, "İ'câzü'l-Kur'an"; Yılmaz, *İ'câzü'l-Kur'an*, 51-56.

⁴⁷ Zerkeşi, *el-Burhân*, 2/106-107; Süyûtî, *el-İtkân*, 4/17-20; Yavuz, "İ'câzü'l-Kur'an"; Arpa, "İcâzü'l-Kur'an Konusuna Farklı Bir Yaklaşım", 86-105.

⁴⁸ Râfîî, *İ'câzü'l-Kur'an*, 147-152; Kutub, *Fî Zılâli'l-Kur'an*, 3/1786-1787.

Halîlî hariç İbâzî müfessirler, i'câz yönleri üzerinde fazla durmamışlardır.⁴⁹ Kur'an'ın i'câzını lafız ve manada gören müfessirler; Kur'an'ın fesahatını, belâgatını, te'lifini, nazmunun güzelliğini, edebiyatını, hikmetini, muhtevasını, hükümlerini, verdiği bilgileri, gaybî haberleri i'câz vecihlerinden saymaktadırlar.⁵⁰ Özellikle Ka'bâş muhtevası açısından i'câzına vurgu yapmaktadır. O "şekil yönünden üsluplarını Kur'an seviyesine yükselttiklerini varsayalım, sadece Allah'a has olan bilgiler içeren muhtevasına nasıl erişecekler" sorusuyla içeriğe dikkat çekmektedir.⁵¹ Halîlî ise sarfe nazariyesi üzerinde durmakta ve sarfeyi de Kur'an'ın i'câz vecihlerinden kabul eden âlimlerin bulunduğunu belirtmektedir. Sarfeyi savunan ve eleştiren âlimlerin görüşlerine yer vererek değerlendirmekte fakat kabul etmediğini dile getirmektedir. Bu konuda tek söz söyleyen Halîlî olduğu için İbâzî bakış açısına göre sarfe görüşü benimsememiştir, diyebiliriz.⁵²

Bu girişten sonra i'câz vecihlerini altı başlıkta, onlardan bir kısmını da alt başlıklar altında detaylı bir şekilde inceleyen Halîlî'nin görüşlerine yer verilecektir.

3.1. Beyânî İ'câz

Halîlî'nin ele aldığı i'câz vecihlerinden birincisi, i'câzü'l-beyânîdir. Pek çok farklı başlık altında konuyu ele almakta, özellikle Kur'an'ın ifade üstünlüğüne dikkat çekmektedir. Ona göre Kur'an'ı diğer metinlerden ayıran özellik, onun, anlatılan konuya ve muhataba göre söz söylemesidir. Kur'an her asra hitap etmekte, gereksinimlerini karşılamakta, her asrın müfessiri de yeni anlamlar bulmaktadır. Kur'an'ın lafız ve manalarındaki esrar, muhataplarını etkisi altına almakta, hayretlerini celp etmektedir. "Kur'an'ın Araplar üzerindeki psikolojik etkisi ve sonuçları" başlığı altında Halîlî, bu etkinin Ebû Zer'in

⁴⁹ Kadim dönem İbâzî müfessirlerinden Hûd b. Muhakkem, sadece teahhüd âyetlerinin tefsirinde Kur'an'ın benzerinin getirilemeyeceğini vurgulamakla yetinmektedir. Hûd b. Muhakkem el-Hevârî, *Tefsîru kitâbillâhi'l-azîz*, thk. Belhâc b. Saïd Şerîfî (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), 1/89, 2/194, 217, 441, 3/283, 4/230.

⁵⁰ Kindî, *Tefsîru'l-müeyyess*, 2/19, 46, 228, 467-468; Eттаfeyyîş, *Himyân*, 8(1)/67, 166, 14/201; a.mlf. *Teyyîr*, 1/40, 6/240, 8/254, 14/113; Ka'bâş, *Nefehâtü'r-Rahmân*, 1/56, 8/121, 13/233; Savâfî, *el-İbrîz*, 1/20,2/224, 256, 536, 4/372.

⁵¹ Ka'bâş, *Nefehâtü'r-Rahmân*, 1/60.

⁵² Halîlî, *Cevâhir*, 1/66-69.

(ö. 32/653) kardeşi Üneys ve Hz. Ömer gibi sadece Müslüman olanları kapsamadığını aynı zamanda Velid b. Muğire ve Utbe b. Rebîa gibi inkarcıları da kapsadığını ifade etmektedir. Hiçbir Kureyşli'nin Kur'an'ın psikolojik etkisini inkâr etmediğini ve insanlık tarihinin alışık olmadığı bir dönüşüm gerçekleştirdiğini belirtmektedir. Kısa bir zamanda Araplar, cahiliyeden İslam'a geçmekle yetinmediler, İslam'ı yeryüzünün her bölgesine yaymak için her biri bir ümmet şuuruyla hareket ettiler.⁵³

Halîlî, "Kur'an'ın i'câzının sırrını idrak etmede farklı anlayışlar" başlığı altında nasıl parlak bir ışığın önünde gözler açılmazsa, Kur'an'ın i'câzını açıklamakta da öyle zorluklar çekileceğine işaret etmektedir. Çünkü Kur'an'ın i'câzı, insanın sınırlı aklının kavrayamayacağı kadar geniştir. Bu sebeple her insan bu görünmeyen, göz kamaştırıcı nura ulaşmak için kendisine verilen kuvvet ve kabiliyete göre konuşur. İlk dönemlerden itibaren âlimlerin kimi manayı, kimi de lafzı esas alarak farklı bakış açılarıyla düşüncelerini sunmuşlar, i'câz vecihlerine dair pek çok yaklaşım geliştirmişlerdir.⁵⁴

Halîlî'nin i'câzül-beyânî ana başlığı altında yer verdiği alt başlıklardan biri de "Kur'an'ın insanın akli ve duygusal yönüne hitap etmesidir." Kur'an'ın bu özelliği, onu diğer sözlerden ayıran bir durumdur. Duygusal zevk; duygusal bir konuşmayla, aklın iknası da ancak akıllıca bir sözle mümkündür. Konuşan kişi bu ikisinden birinin etkisinde kalarak konuşur ve diğerinin tesirinden uzak kalır. İnsanların sözlerinde iki yönü aynı anda bulmak pek mümkün değildir. Fakat Allah kelamı olan Kur'an'ın emir ve yasaklarında, vaat ve tehditlerinde, kıssa ve darbi mesellerinde, vaaz ve hatırlatmalarında akli besleyen ve vicdanı tatmin eden şeyler bulunmaktadır. Ayrıca Kur'an'ın tasvirlerinin doğruluğu ve hassaslığı, onun ilmi her şeyi kuşatan biri tarafından indirildiğinin delidir.⁵⁵

Halîlî, Kur'an'ın belâgatı üzerine bir eser telif eden mısırlı ilim adamı Muhammed Drâz'dan (öl. 1958) aktardığı bir alıntıyla Kur'an'ın ifade tarzının üstünlüğünü, uzman bir mühendise benzetmektedir. Mühendis aynı yapı malzemeleriyle nasıl farklı bir tasarım ortaya koyuyorsa, Kur'an'da aynı harf

⁵³ Halîlî, *Cevâhir*, 1/71-74.

⁵⁴ Halîlî, *Cevâhir*, 1/74-76.

⁵⁵ Halîlî, *Cevâhir*, 1/77-81.

ve kelimelerle yepyeni bir ifade tarzı ortaya koymaktadır. Drâz'ın görüşüne ek olarak başka bir benzetme daha yapmaktadır. Yaratan ile yaratılanlar aynı maddeyi kullansa da aralarında birbiriyle kesinlikle karşılaştırılmayacak bir fark vardır. İnsanlar, topraktan seramik kaplar ve bilinen ürünler yaparlar ki bunların hepsi cansız nesnelerdir. Fakat Allah, aynı topraktan bizzat insanı yaratmış, toprağın bütün unsurlarını bedenine koymuş, ona kendi ruhundan üflemiş, bütün hücrelerinin her birine hayat bahşetmiş, yeryüzünün halifesi olacak şekilde donatmıştır. Allah'ın kelamıyla, insanların kelamı arasındaki fark da böyledir. Her ne kadar aynı harf ve kelimeler olsa da Allah'ın sözlerinin bir ruhu vardır.⁵⁶

Kindî, i'câz konusunda kelimeden eden her müfessir gibi Kur'an'ı bir dil mûcizesi olarak görmektedir. Ona göre Kur'an; belâgatı, nazımının güzelliği, ifade tarzının üstünlüğü ve sözlerinin tatlılığı ile fasih Araplara meydan okumuş fakat onlar, benzerini getirmekten aciz kalmışlardır. Kur'an'ın i'câzı, beşer kelamı olamayacağına delildir ve aynı sebeple müşrikler, Kur'an'a sihir demişlerdir.⁵⁷

Ettafeyyîş, Kur'an'ın belâgat ve fesahat yönünden i'câzını, ilahî kaynaklı oluşuyla açıklamaktadır. Arapların en fasih ve beliği olan Hz. Peygamber dahi, Kur'an'ın benzerini getiremez. Çünkü Kur'an, Allah katındandır. Dolayısıyla ilahî kelam karşısında belâgat ve fesahat sahibi inkarcıların da acizliği kaçınılmazdır.⁵⁸

3.2. Teşrî' İ'câz

Halîlî'nin kaleme aldığı i'câz vecihlerinden ikincisi, teşrî i'câzdır. Halîlî, bu başlığın hemen altına "Kur'an'ın hükümleri, hiçbir beşerin ve yaratılanların fikrinden ve tecrübesinden kaynaklanmadı" başlığını atıp Kur'an'ın yasalarının ilahî kaynaklı olduğunu belirtmektedir. Allah, Kur'an'ı Arap yarımadasının bir bölümündeki ümmî muhitte bulunan Muhammed'e (s.a.s.) indirmiştir. O muhit; uygarlık ışığından uzak kalmış, topraklarında bir devlet kurulmamış ve dış otoriteye boyun eğmemiştir. Dolayısıyla devlet geleneği, hükümet sistemleri ve yasama yöntemleri bilgisinden oldukça uzaktır. Hz. Mu-

⁵⁶ Halîlî, *Cevâhir*, 1/86-88.

⁵⁷ Kindî, *Tefsîru'l-müeyyessir*, 2/19, 46, 228, 3/80, 101.

⁵⁸ Ettafeyyîş, *Himjân*, 8(1)/67, 166; a.mlf. *Teysîr*, 6/240, 8/254, 14/113.

hammed de insanların hayatlarının herhangi bir noktasına dokunacak siyasi, ekonomik, psikolojik meseleleri araştırmamış, şair ve hatiplerin ortamlarına katılmamıştır. Bütün bu hususlar, Kur'an'ın hükümlerinde, onun düşüncesinin veya tecrübesinin bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Halîlî, on üç asır boyunca oluşan Roma hukuku gibi insanların formüle ettiği kanunların çok uzun bir zaman, tecrübe ve çalışmaya ihtiyaç duyduğunun bilinen bir gerçek olduğuna işaret ederek Hicaz diyarında okuma yazma bilmeyenler arasında büyüyen bir Arap'ın seneler içinde insan hayatının temel alındığı bir sistem kurabilmesinin mümkün olmadığını belirtmektedir. Bu sistemin her sorunun kökenine indiğine, tüm özelliklerini göz önünde bulundurarak insan doğasının derinliklerine daldığına, evrenin doğası ile insanın doğası arasındaki ilişkiyi de dikkate aldığına değinmektedir. Doğuştan gelen özellikleri göz ardı edip kadın ve erkek arasındaki ithal eşitlik teorilerine hayran olanları eleştirerek fitratlarının gereği bazı hükümlerde farklılığın bulunmasını, Kur'an'ın özelliklerinden saymaktadır. Harekete geçtiğinde beynin bir tarafını kapsayan ve diğer tarafı düşünmek için boş kalan erkek duygusunun aksine kadınların duygularının beynin her iki tarafını kapsadığını ve bu sebeple *"biri yanılırsa diğerinin ona hatırlatması için iki de kadın olsunlar."*⁵⁹ âyetinde bir erkek yerine iki kadın zikredildiğini söylemektedir.⁶⁰

Halîlî'nin "teşrîf i câz" bölümünde yer verdiği alt başlıklardan biri de ceza hukukudur. Ona göre İslam ceza hukuku, hayatın güvenlik ve istikrarını sağlamakta, insan fitratına uygun yaşam tarzından sapanları cezalandırmanın dışında başka cezaları öngörmemektedir. Bunlardan bazıları canın, bazıları

⁵⁹ el-Bakara 2/282.

⁶⁰ Halîlî, bu girişten sonra İslam'ın dışında diğer medeniyetlerin kadının doğal konumunu gözetmediğini; ona Yunan, Roma ve diğer medeni milletlerin tiksintiyle baktıklarını; insanlığından şüphe ettiklerini; şeytanın kötü bir ameli olarak gördüklerini ve sosyal hiçbir hakkını vermediklerini belirtmektedir. Zamanla gelişen bu toplumlarda kadına bakış açısının değiştiğini ve bu defa da kadına değer hususunda aşırıya gittiklerini ifade etmektedir. İslam'ın kadına olması gereken konumu verdiğini, onu çocuk, genç kız, eş ve anne gördüğünü âyetlerle açıklamaktadır. Yine bu başlık altında örnek verdiği konulardan biri de İslam'ın ekonomik alanda gözettiği dengedir. İslam'daki finans sisteminin, tarihin tüm evrelerinde, insanlığın bildiği en güzel sistem olduğunu, kapitalizmin ve komünizmin kusurlarından uzak, fert ve toplumun yararını gözeten dengeli bir yaklaşıma sahip olduğunu zikretmektedir. Ferde mutlak bir hürriyet vermeden malını helal yollardan kazanmasını öğütlediğini vurgulamaktadır. Halîlî, *Cevâhir*, 1/96-109.

malın, bazıları da neslin korunmasıyla ilgilidir. İslam hukukundaki adalet sistemini ve geniş bir alanda Müslümanların ve İslam devletindeki diğer vatandaşların emniyetini sağlamasını da Kur'an'ın i'câzından saymaktadır. Ümmetin her bir ferdinin İslam nizamını koruma mesuliyetini hissettiğini, teorisini kabul edip pratikte uyguladığını zikretmektedir. İçkiyi çok seven Arap toplumunun yasak gelince hemen onu terk etmesini ilahî kaynaklı oluşuna örnek vermektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nde alkolün tüketilmesi modern iletişim vasıtalarıyla teşvik edilmesine, içenlere sert cezalar uygulanmasına, engellenmesi için yüklü miktarda paralar harcanmasına ve on dört yıl boyunca yasaklanmasına rağmen içki tüketiminin azalmasında başarı elde edilememesini de insan kaynaklı sistem oluşuyla açıklamaktadır.⁶¹

Hükümleri yönüyle Kur'an'ın i'câzını ele alan müfessirlerden biri de Beyyûz'dur. O, Kur'an'ın hükümlerine sırt çevirip "bin dört yüz sene önceki kanunlara mı uyalım" çıkışını yapanlara, o kanunlar beşere ait olsaydı haklı olabileceklerini hatırlatmaktadır. Söz konusu düşünceyi savunanların aynı zamanda eski felsefecilerin sözlerine uyduklarını fakat kendilerini ve akıllarını yaratana uymadıklarını belirtmektedir. Tevrat'ın üzerinden dört bin, Kur'an'ın üzerinden de bin dört yüz yıldan fazla zaman geçmesine rağmen inkarcıların dünya ve ahiret hayatının nizamıyla ilgili Tevrat ve Kur'an'dan daha güzel eser getiremediklerini söylemektedir.⁶²

3.3. Sosyal ve Ahlâkî İ'câz

Halîlî'nin ele aldığı i'câz vecihlerinden üçüncüsü, sosyal ve ahlâkî i'câzdır. Ona göre ahlâk, sosyal hayatın temelini oluşturmaktadır. Kur'an'daki hükümlerin hiçbiri ahlâkî unsurlardan bağımsız değildir, zira İslam'da sosyal hayatla ahlâkın birbirinden ayrılması imkansızdır. "Ben güzel ahlâkî tamamlamak için gönderildim"⁶³ hadisiyle "Sen elbette üstün bir ahlâka sahipsin."⁶⁴ âyeti bu tespitin delilidir. Kur'an, İslam ümmetinin binasını, güzel ahlâk ve sağlam toplum temelleri üzerine inşa etmeyi hedeflemektedir. Ahlâkî özellik,

⁶¹ Halîlî, *Cevâhir*, 1/111-119.

⁶² Beyyûz, *Rihâbi'l-Kur'an*, 8/405-407.

⁶³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaûd, Âdil Mürşid ve diğerleri (b.y.:Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 14/513 (No. 8952).

⁶⁴ el-Kalem 68/4.

Kur'an'ın bütün hükümlerinde somut olarak yer almaktadır. Kur'an, özellikle güzel ahlâkı teşvik için gelmiştir ve dürüstlüğe, güvenilirliğe, sadakate, cömertliğe, iffete, alçakgönüllülüğe, kibirlenmemeye ve dil, el, göz hareketi ile başkasına yönelik her türlü kötülükten kaçınmaya davet etmektedir.⁶⁵

Kur'an ve sünnetteki ahlâkın kaynağının beşerî çevre değil de gökten gelen ilahi mesaj olduğunu tekrar hatırlatan Halîlî'ye göre İslamiyet'te ahlâkın ve sosyal ilişkilerin merkezini temizlik oluşturmaktadır. Bu sebeple İslam, insanları nefis, fikir, toplumdaki ilişkiler, vicdan ve dil temizliğine davet etmektedir. Âyet ve hadisler, insanın kendi nefesine ve başkalarına karşı temiz olmasını teşvik etmektedir. İslam, Müslüman aileyi, kendisine herhangi bir kirliliğin sızmasını önleyen bir çitle çevirmekte; fitratla savaşmamakta, aksine fitratı yıkıcı değil yapıcı şekilde düzenlemektedir. İslam, kısıtlama ve görgü kuralları ile fesada giden yolu tutmak, fitne kapılarını kapatmak ve şeytanın etkisini engellemek istemektedir. Yine İslam'ın anne-babaya verdiği hakların yüceliği, diğer sistemlere karşı üstünlüğünü göstermesinin yanı sıra ilmiyle her şeyi kuşatan Allah'tan geldiğinin de bir delilidir. Akrabalık bağları kopmuş olan batı toplumlarında ve maddenin gölgesinde kalmış medenî dünyada bu ilişkilere çözüm sunacak hiçbir beşerî felsefe bulunmamaktadır, tek çare Allah'ın kitabının rehberliğidir.⁶⁶

3.4. Haberî İ'câz

Halîlî'nin yer verdiği i'câz vecihlerinden dördüncüsü, gaybî haberlerdir. O, gaybî haberi mazi, şimdiki (vahyin indiği) dönem ve gelecek olmak üzere üç kısma ayırmaktadır. Önceki peygamberlerin ve toplumların haberlerini, o toplumlarda meydana gelmiş olayları, gaybî haberler arasında zikretmektedir. Özellikle bu haberlerin Peygamber'in (s.a.s.) yaşadığı çevre tarafından bilinmediğine dikkat çekmekte, Kur'an'ın bizzat bu bilgiyi doğruladığını söylemektedir.⁶⁷ Hahamlar ve rahipler kitaplarında tahrif ve tebdil yaptıkları için Kur'an'ın aktardığı bu haberlere Ehl-i kitabın tam vakıf olmadığını belirtmektedir. Nüzul döneminde ve tarihi süreç içinde Kur'an'ın haber verdiği gaybî

⁶⁵ Halîlî, *Cevâhir*, 1/121-122.

⁶⁶ Halîlî, *Cevâhir*, 1/122-139.

⁶⁷ Âl-i İmrân 3/44, Hüd 11/49, Yusuf 12/102.

bilgilerin kaynağını başka kişilerde arayanları eleştirmekte ve bu haberleri Kur'an'ın i'câzının delillerinden saymaktadır.⁶⁸

Halîlî, şimdiki zamana ait i'câz haberi, Resûlullah'ın zamanındaki olaylarla ilgili olup hiçbir insanın kesin olarak bilemeyeceği haberler diye tarif etmektedir. Bizans'ın yakında Sâsânî İmparatorluğu'na galip geleceğini örnek vermektedir. Akli başında hiçbir insanın tecrübelerinden hareketle böyle bir bilgiyi veremeyeceğine vurgu yapmaktadır. Zira mağlup Bizans'ın yakın bir zamanda galip Sâsânî'yi yeneceğini söylemek akla ve tecrübeye pek uymamaktadır. Bu bilgiler Allah'tan gelmekte ve Kur'an'ın i'câzına delalet etmektedir. Halîlî, geleceğe yönelik gaybî haberlerin Kur'an'da çokça yer aldığına işaret etmekte, Hudeybiye Antlaşması'nın hemen akabinde sert bir ortamda inen Fetih Sûresi çerçevesinde örnekler zikretmektedir. Antlaşmanın üzerinden iki ay geçmeden Hayberin, iki sene sonra Mekke'nin fethedilmesi, insanların gruplar halinde İslam'a girmesi, Hz. Ebû Bekir dönemindeki Ridde olayları, Müslümanlara ganimet elde edeceklerinin müjdesinin verilmesi Fetih Sûresi bağlamında gelecekle ilgili yer verdiği örneklerdendir. Umutların tükenmesi, göğüslerin daraldığı, aklın bir çıkış yolu bulamadığı dönemlerde bile Allah'ın vaadine istinaden Resûlullah'ın zafer vadetmesini, sıradan bir aklın gerçekleştiremeyeceği bir yönlendirme olarak sunmaktadır.⁶⁹

Ettafeyiş, gaybtan verilen sadık haberleri Kur'an'ın i'câzından saymaktadır. Ümmî olan, önceki toplumların hallerinin bilinmediği kültürel bir ortamda yetişen ve Ehl-i kitapla hemhal olmayan Hz. Muhammed'in geçmişten haber vermesini, imkân dahilinde görmemektedir. Kur'an'da kıssaların yer almasını, Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ve Kur'an'ın i'câzının delili addetmektedir.⁷⁰ Ettafeyiş, bazı âyetleri, gelecekle ilgili gaybî haberler bağlamında yorumlamaktadır. Örneğin Bakara Sûresi yüz on dördüncü âyette⁷¹ zikredilen olayların gerçekleştiğini bildirmektedir. Ona göre müşrik, Hristiyan, Rum ve diğerleri Allah'ın mescitlerine korka korka girmişlerdir. Hiçbir

⁶⁸ Halîlî, *Cevâhir*, 1/141-144.

⁶⁹ Halîlî, *Cevâhir*, 1/144-158.

⁷⁰ Ettafeyiş, *Himyân*, 10(2)/133; a.mlf. *Teyisr*, 9/245-246.

⁷¹ "Allah'ın mescitlerinde O'nun adının anılmasına engel olan ve onların harap olması için çalışandan daha zalim kim olabilir? Ashında bunların oralara ancak korka korka girmeleri gerekir." el-Bakara 2/114.

müşrik, Mescid-i Haram'a korkmadan ve kılık değiştirmeden giremediği gibi Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethinden sonra da -uzun bir müddet- Beytülmakdis'e girememiştir. İlginç olansa bu durumdan Müslümanları istisna etmemesidir. Yüz seneden fazla Frankların elinde bulunan Kudüs'e, hiçbir Müslümanın korkmadan giremediğini, âyetin kapsamına dahil etmektedir. Kudüs, Selâhaddîn-i Eyyûbî (öl. 589/1193) tarafından fethedilinceye kadar Franklar, orada namaz kılmayı yasaklamışlardır. Frankların bu uygulamasını, âyette geçen "Mescitlerde Allah'ın isminin anılmasını yasaklama" olarak yorumlamakta, Kur'an'ın verdiği gaybî haberler arasında zikretmektedir.⁷²

Ettafeyyiş'in aktardığı örneklerden biri de münafıkların Yahudilere verdiği destek sözüyle ilgilidir. "Şu münafıklık edenleri görüyor musun? Ehl-i kitap-tan inkârcı yandaşlarına, 'Şayet siz çıkarılacak olursanız, bilin ki biz de sizinle çıkarız... Eğer size savaş açılırsa muhakkak yardımınıza koşarız' diyorlar. Allah şahittir ki onlar düpedüz yalancıdırlar. Oysa çıkarılırsalar asla onlarla çıkmazlar, onlara savaş açılrsa asla yardımlarına koşmazlar."⁷³ Ettafeyyiş'e göre hakikaten böyle oldu, ne onlarla çıktılar ne de savaştılar. Gaybî haberlerden olan bu bilgi, Kur'an'ın i'câzını göstermektedir.⁷⁴

3.5. Te'lif İ'câzı

Halîlî'nin kaleme aldığı i'câz vecihlerden beşincisi, i'câzü'l-i'tilâfî, âyetler arasındaki uyumdur. Halîlî'ye göre Kur'an'ın nüzûlü yirmi üç yılda gerçekleşmiş, nazil olduğu sırada farklı şartlarla karşılaşmış, çeşitli problemleri çözmüş, yeni meydan okumalara direnmiş, emir-nehiy, v'ad-va'id, vaaz, hatırlatma, kıssa ve darb-ı meseller gibi çeşitli konular peş peşe gelmiş, mazi, şimdi ve gelecekle ilgili haberleri aktarmıştır. Bütün bu farklı muhteva ve zamana rağmen âyetleri birbirini desteklemekte, tenakuz ve ihtilafa delalet edecek bir kusur bulunmamaktadır. Alanında uzman yazarlar dinî, felsefî, ilmî, edebî eserler yazsalar içlerinde çelişki bulunacağı gibi kendileri de zaman zaman gözden geçirseler düzeltilecek noksanlıklar görürler. Oysa insaflı bir gözle Kur'an'a bakan ihtilaf ve tenakuz göremeyecektir.⁷⁵

⁷² Ettafeyyiş, *Teysîr*, 1/40, 232, 235.

⁷³ el-Haşr 59/11-12.

⁷⁴ Ettafeyyiş, *Himyân*, 14/201; a.mlf. *Teysîr*, 14/457.

⁷⁵ Halîlî, *Cevâhir*, 1/159-160.

3.6. İlmî İ'câz

Halîlî'nin yer verdiği i'câz vecihlerinden altıncısı, ilmi i'câzdır. Öncelikle Halîlî, Kur'an'ın hidayet kitabı, hayat rehberi olduğuna dikkat çekmekte ve Allah'ın onu tıp, astronomi gibi ilimleri araştırmak için indirmediğini ifade etmektedir. Ancak insanın evrendeki varlıkların bir parçası olduğunu, sıkı bir bağla onlara bağlandığını, tüm evrenin araştırılması için insanın önüne konulmuş sayfalar olduğunu ve her bir satırında Allah'ın varlığına şahitlik eden delillerin bulunduğunu zikretmektedir. Bütün bu sebeplerle Kur'an, insanın gözünü açıp kâinattaki sayfaları okumasını istemektedir. İnsan evrendeki hakikatleri keşfettikçe bir taraftan da on asırdan daha önce bu hakikatlerden bahsetmiş Kur'an'ın i'câzını da keşfedecektir. Kur'an, tüm çağlara hitap ettiği için hiçbir dönemin aklıyla çelişmez ve her asır kendi ufkunun genişliği kadar Kur'an'ı anlar.⁷⁶

Halîlî, "modern bilim ve Kur'an mucizesi" başlığı altında müfessirlerin modern bilime yaklaşımlarının farklı olduğunu; ifrat, tefrit ve orta yolu benimseyenler olmak üzere üçe ayrıldıklarını zikretmektedir. Bu konuda aşırı giden ifrat ehli, modern bilime ve onun çeşitli teorilerine tutulmuşlar, lafızları o mana ihtimalini vermese dahi Kur'an'ı o teorilere uygun tefsir etmişlerdir. O teorilerin yerini başkaları aldığı zaman, bu Kur'an'ın reddine ve yalanlanmasına sebep olmaktadır. Tefrit ehli ise selefin görüşünü takip ederek Kur'an lafızları o manaya açıkça delalet etse bile modern ilime gözlerini kapamışlardır. Bu konuda orta yolu tutanlar, Kur'an'ı asıl kabul ederek ilmi hakikatlere açıkça delalet eden âyetleri modern ilimle tefsir etmişler, henüz teori aşamasında olan ilmi gelişmelere itibar etmemişlerdir. Orta yolu benimseyen Halîlî, Kur'an'ın işaret ettiği ilmi hakikatlere gözleri kapatmanın anlamsızlığına vurgu yapmaktadır.⁷⁷

Halîlî, modern ilme yönelik herhangi bir çalışma yapmadığını, deney ve gözlemde bulunmadığı ifade ederek Kur'an âyetlerini modern bilimle açıklama meselesinin çok ciddi bir iş olduğunu belirtmekte, bilgi ve tecrübe gerektiğinin altını çizmektedir. Bu konuda uzman kişilerin yazdıklarını esas alarak insanın yaratılış evreleri, yağmurun oluşumu, karbon, oksijen, dünya ile gü-

⁷⁶ Halîlî, *Cevâhir*, 1/161-163.

⁷⁷ Halîlî, *Cevâhir*, 1/163-165.

neş arasındaki mesafe, her şeyin çift yaratılması, elektron, proton, nötron, hücre gibi konuları içeren kâinat ve insanla ilgili ilmî i'câza örnekler vermektedir.⁷⁸ Peygamber'in (s.a.s.) içinde bulunduğu toplumda ilmi hakikatleri öğretecek bir kurum olmadığı ve ilmi gelişmeler çok sonra ortaya çıktığı için Kur'an'ın bu ilimleri içermesini i'câzdan saymaktadır. Verdiği örneklerden biri, şu iki âyet bağlamındadır. "Her şeyden çift çift yarattık, inceden inceye düşünesiniz diye."⁷⁹ "Toprağın bitirdiklerini, kendilerini ve daha bilmedikleri nice şeyleri çiftler çiftler yaratan Allah her türlü eksiklikten uzaktır."⁸⁰ Halîlî, bu iki âyetin kâinattaki her şeyde çift yaratılma özelliğinin bulunduğu delalet ettiğini söylemektedir. Özellikle Zâriyât Sûresi'nde geçen "şey" kelimesinin genellemelerin en geneli olduğuna ve Allah'ın her şeyden çift yarattığına açıkça işaret ettiğine değinmektedir. Ona göre insanlar, sadece insanlarda, hayvanlarda ve bazı bitkilerde çift yaratılmayı biliyorlardı. Modern bilim Kur'an'ın haber verdiği hakikati ortaya koymuştur. En hafif atomlardan biri olan hidrojen atomu bile bir eksi ve bir artı kısımdan oluşur.⁸¹ Halîlî'nin verdiği bu bilgilerden Kur'an'ın ortaya koyduğu hakikatlerle modern bilimin örtüştüğüne işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Sonuç

İlk muhataplarından itibaren Kur'an'ın kaynağı ve onun tebliğcisi Hz. Muhammed'in doğruluğu sorgulanmış, inkârcılar vahyin ilahî kaynaklı olmadığına dair iddialarda bulunmuşlardır. Buna mukabil ilgili âyetlerle, Kur'an'ın beşer sözü değil, aksine insanların benzerini meydana getirmekten aciz kaldıkları ilahî kelam oluşu ısrarla belirtilmiştir. Muhataplarının fesahat ve belâgat açısından zirvede olduğu bir dönemde, bizzat Kur'an dilinin edebî gücü üzerinden meydan okunarak Kur'an'ın ilahî kaynağa dayandığına, Hz. Muhammed'in mucizesi olduğuna ve benzerinin getirilemeyeceğine vurgu yapılmıştır. İbâzî müfessirler de Kur'an'ı; Hz. Peygamber'in en büyük, sürekli ve aklî mucizesi görüp kaynağının ilahî oluşunda en küçük bir tereddüt yaşamamışlar ve en kısa sûresinin dahi benzerinin getirilemeyeceği konusunda ittifak etmişlerdir.

⁷⁸ Örnekler için bkz. Halîlî, *Cevâhir*, 1/165-179.

⁷⁹ ez-Zâriyât 51/49.

⁸⁰ Yâsîn 36/36.

⁸¹ Halîlî, *Cevâhir*, 1/165-169.

İslam düşünce tarihindeki ilk oluşumlardan biri olan İbâziyye ile Sünnî geleneğin İ'câzü'l-Kur'an'a bakışı kıyaslandığında tanım, literatür ve yorum düzeyinde büyük ölçüde örtüşükleri görülmektedir. Örneğin Ehl-i sünnet ve İbâziyye âlimleri, İ'câz ve mucizeyi "aciz bırakan ve muarazada bulunulamayan olağanüstü durum" olarak tarif etmektedirler. Acziyetin bütün insanları kapsadığı ve Kur'an'ın mucizevî özelliğinin kıyamete kadar geçerli olduğu konusunda aynı düşüncededirler. Özellikle nüzul dönemimdeki Arapların fesahat ve belagat ehli olduklarına dikkat çekseler de Kur'an'ın sadece lafız değil mana yönünden de meydan okuduğu konusunda hem fikirdirler. Tehaddide tamamının, on sûresinin ve bir sûresinin benzerinin meydana getirilmesi şeklinde aşamalı bir sistem takip ettiğini Sünnî gelenekte savunanlar olduğu gibi İbâzî müfessirlerden de savunanlar bulunmaktadır. Ayrıca her iki mezhepte çoktan aza doğru bir aşamanın olmadığını düşünenler de vardır. Sünnî müfessirlerden Seyyid Kutub ile İbâzîlerden Ka'bâş tehadî âyetlerinde Kur'an'ın benzerinin getirilmesindeki asıl amacı, niceliğinden ziyade niteliğinde aramaktadırlar. Her iki düşünce sisteminin ittifak ettiği noktalardan biri de İ'câz yönleridir. Sarfe görüşünü her ne kadar kabul eden bazı Sünnî âlimler olsa da genel eğilim, İbâzîlerde olduğu gibi reddetme yönündedir. Kur'an'ın İ'câz yönlerini üslup, beyan, teşri', muhteva, ilim, gaybtan haber, sosyal ve ahlâkî ilkeler gibi lafız ve manada aramışlardır. Özellikle son dönem İbâzî müfessirlerden Beyyûz, Halîlî ve Ka'bâş konjonktüre uygun olarak Kur'an'ın muhtevasına ve hükümlerine ağırlık vermişlerdir.

Kelamın kadîm mi hâdis mi olduğu hususu, İ'câzü'l-Kur'an konusundaki temel ayrılık alanını oluşturmaktadır. Allah'ın kelam sıfatının kadîm/ezelî olduğunu belirten Ehl-i sünnetin aksine İbâziyye, hâdis/mahlûk olduğunu belirtmekte ve tehadînin kelâm-ı nefsiye/kadîme karşı imkansızlığına işaret ederek ancak hâdis/mahlûk olanla muaraza edileceğini dile getirmektedir. İki mezhebin İ'câzü'l-Kur'an konusundaki görüşleri kıyaslandığında ittifak ettikleri yönlerin çokluğu dikkat çekmektedir. Bunun sebebi İ'câzü'l-Kur'an'a tenzihi bir anlayışla yaklaşmaları, genellikle aynı tefsir kaynaklarından beslenmeleri, tefsir ilminin kapsayıcılığı ve kelam, fıkıh gibi diğer disiplinlere kıyasla ihtilafın azlığıyla açıklanabilir. Yine de halku'l-Kur'an'da olduğu gibi farklı düşündükleri konular bulunmaktadır. Bunun sebebi de mezhepsel tasavvurunun etkisiyle izah edilebilir. Sünnî eserler arasında bulunan yüzeysel farklı-

lığın İbâzî tefsirlerde de yer aldığı ve genel itibariyle Sünnîlerle aynı yolu takip ettikleri söylenebilir.

İbâzîler, bazı konularda Harîcîlerle aynı düşüncelere sahip olsalar da başından beri Harîcîlerle aralarına mesafe koymuşlar, diğer taraftan kendilerini Ehl-i sünnet, Şîa ve Harîcîler'den farklı bir mezhep olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla klasik İslam tarihi eserlerinin "Ehl-i sünnete en yakın ve mutedil Hâricî fırka" diye tanımladıkları ve günümüzde daha ılımlı olan İbâzîleri, tekfirci zihniyeti temsil eden Hâricîler'den ayırmak gerekmektedir. Ayrıca bu makaledeki veriler, İslam medeniyeti içerisinde yer alan İbâziyye'yi; tek tip ve öteki görmenin yanlışlığını ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfheşes li-elfâzi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*. b.y.: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1364.
- Ağrıkaya, Güven. "Hâricî ve İbâzî Tefsire Dair Bir Literatür Denemesi". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/2 (Aralık 2019), 1299-1334.
- Ağrıkaya, Güven. İbâdî Tefsirlerde Hâricî İzler (Himyânu'z-Zâd Örneği). *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (Aralık 2019), 565-610.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaûd, Âdil Mürşid ve diğerleri. 45 Cilt b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Arpa, Enver. "İ'cazül-Kur'an Konusuna Farklı Bir Yaklaşım". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (2002), 81-107.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne'l-fırak*. thk. Muhammed Osman el-Huş. Kâhire: Mektebetü İbni Sînâ, 1409/1988.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. *İ'câzü'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Sakr, Kahire: Dâru'l-Meârif, ts..
- Beyyûz, İbrahim b. Ömer. *fî Rihâbi'l-Kur'ân*. thr. İsa b. Muhammed Belhâc. 28 Cilt. Karâra: Matbaatü'l-Arabiyye, 2. Basım, 1430/2009.

- Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşlî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1418.
- Ca'bîrî, Ferhât. *el-Bu'dü'l-hadârî li'l-akîdeti'l-İbâziyye*. b.y.: Matba'atü'l-Elvânî'l-Hadîse, 1989.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 9. Basım, 1993.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-muşallîn*. nşr. Hellmut Ritter. Beyrût: Dâru'n-Neşr, 4. Basım, 1426/2005.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yûsuf. *Himyânü'z-zâd ilâ dâri'l-me'âd*. thk. Abdu'l-hâfız Şelebi. 21 Cilt. Saltanat-ı Uman: Vizâratü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe. 2. Basım, 1403/1983.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yûsuf. *Teysîru't-tefsîr*. thk. İbrahim b. Muhammed Talây. 17 Cilt. Cezayir: Dâru't-Tevfîkiyye, 2011.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher. *Tehzîbü'l-luğa*. thk. Muhammed Ivaz Mir'ab. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't- Türâsi'l-Arabî, 2001.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "İbâziyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/256-261. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muḥîṭ*. thk. Muhammed Nu'aym el-Arkasûsî. Beyrût: Müessesetü'r-Risale, 8. Basım, 2005.
- Halîlî, Ahmed b. Hamed. *Cevâhiru't-tefsîr envârun min beyâni't-tenzîl*. 3 Cilt. Saltanat-ı Uman: Vizâratü'l-Evkâf ve'ş-Şuûnî'd-Dîniyye, 2. Basım, ts..
- Haliloğlu, Hasan. "Adudüddîn İcî ve Seyyid Şerif Cürcânî'ye Göre Kur'ân-ı Kerîm'in İ'câzı (İ'câzü'l-Kur'ân)". *Ağrı İslâmi İlimler Dergisi (AGİİD)* 7 (Aralık 2020), 81-109.
- Hevvârî, Hûd b. Muhakkem. *Tefsîru kitâbillâhi'l-azîz*. thk. Belhâc b. Saîd Şerîfî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.

- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, ts..
- Ka'bâs, Muhammed b. İbrahim Sa'id. *Nefehâtü'r-Rahmân fî riyâzi'l-Kur'an*. 14 Cilt. Atf: Cem'ıyyetü'n-Nehza, 1424/2003.
- Kalhâtî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'id el-Ezdî. *el-Keşf ve'l-beyân*. thk. Seyyide İsmail Kâşif. Umân: Vizâratü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfeti, 1400/1980.
- Kattân, Mennâ' Halîl. *Mebâhiş fî 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 3. Basım, 1421/2000.
- Kindî, Sa'id b. Ahmed b. Sa'id. *et-Tefsîru'l-müyesser*. thk. Mustafa b. Muhammed Şerîfi-Muhammed b. Musa Bâbâ'ammî. 3 Cilt. Karâra: Cem'ıyyetü't-Türâs, 1418/1998.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Ḳur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrahim Eттаfeyyiş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1384/1964.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zılâli'l-Ḳur'ân*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru's-Şurûk, 12. Basım, 1412.
- Lewicki, T. "İbâdiyya". *The Encyclopedia of İslâm (New Edition)*. ed. B. Lewis vd. 3/648-660. Leiden: Brill, 1986.
- Okumuş, Mesut. "Ulûmu'l-Kur'an". *Tefsir El Kitabı*. ed. Mehmet Akif Koç. 313-325. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Polat, Fethi Ahmet. "Bir İcâzü'l-Kur'an İddiası: Sarfe". *Marife* 3/3 (K1ş 2003), 185-218.
- Râfiî, Mustafâ Sâdık b. Abdirrezzâk b. Sa'id b. Ahmed b. Abdilkâdir. *İ'câzü'l-Ḳur'ân ve'l-belâgati'n-Nebeviyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, 8. Basım, 1425/2005.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fî garîbi'l-Ḳur'ân*. thk. Safvân Ahmed Dâvûdî. Dımaşk:Dâru'l-Kalem, 1412/1992.

- Salmazzem, Mehmet. "Tehaddî Âyetlerinin Nüzûl Kronolojisine Dair Farklı Bir Yaklaşım". *Ekev Akademi Dergisi* 19/64 (Güz 2015), 115-134.
- Savâfî, İbrahim b. Nâsır b. Sâlim. *el-İbrîz fî tefsîri kitâbillâhi'l-azîz*. 4 cilt. b.y.: y.y., 1439/2018.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1394/1974.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed. *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Abdülazîz Muhammed el-Vekîl. Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1387/1968.
- Teber, Hatice. *Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî ve Tefsiri*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2014.
- Vercelânî, Ebü Ya'küb Yûsuf b. İbrâhîm es-Sedrâtî. *ed-Delîl ve'l-burhân li-ehli'l-ukûl*. thk. Sâlim b. Ahmed el-Hârisî 3 Cilt. Maskat: Vizâratü't-Türâs ve's-Sekâfe, 2. Basım, 1427/2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İ'câzü 'l-Kur'ân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24.12.2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/icazul-kuran>
- Yıldız, Metin. "Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâriciliği Meselesi". *Kader* 16/2 (Aralık 2018), 294-318.
- Yılmaz, Nedim. *İ'câzü'l-Kur'an*. İstanbul: Fatih Yayınevi, 1984.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Ķâmûs*. 40 Cilt. b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts..
- Zerkeşî, Ebü Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Ķur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1376/1957.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi,l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 4. Basım, 2003.